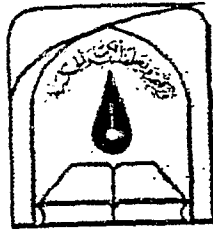

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

رساله دوره دکتری فلسفه و کلام اسلامی (گرایش حکمت متعالیه)

تبیین فلسفی اراده

از دیدگاه توماس آکوئیناس و صدر المتألهین

گیتا مقیمی

استاد راهنما:

دکتر غلامرضا اعوانی

اساتید مشاور:

دکتر شهرام پازوکی   دکتر لطف‌الله نبوی

زمستان ۱۳۸۱

۴۸۸۶۲

سازمان نظامی و اطلاعاتی آذربایجان
مهمی و محرک

تاییدیه اعضای هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله دکتری

اعضاء هیئت داوران نسخه نهایی رساله خانم/آقای گیتا مقیمی

تحت عنوان تبیین فلسفی اراده از دیدگاه توماس آکوئیناس و صدرالمآلهین

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه دکتری پیشنهاد می کنند.

اعضاء هیئت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنما	جناب آقای دکتر غلامرضا اعوانی	دانشیار	انگرا
۲- استاد مشاور	جناب آقای دکتر شهرام پازوکی	استادیار	
۳- استاد مشاور	جناب آقای دکتر لطف... نبوی	استادیار	
۴- استاد ناظر	جناب آقای دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی	استاد	
۵- استاد ناظر	جناب آقای دکتر احمد احمدی	استاد	
۶- استاد ناظر	جناب آقای دکتر محمدرضا بهشتی	استادیار	
۷- استاد ناظر	جناب آقای دکتر محمود خاتمی	استادیار	
۸- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی	جناب آقای دکتر محمدعلی حجتی	استادیار	

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس میبایست بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین این به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به مرکز نشر دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد / رساله دکتری نگارنده در رشته فلسفه و کلام اسلامی است که در سال ۱۳۸۱ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم / جناب آقای دکتر غلامرضا اعوانی و مشاوره سرکار خانم / جناب آقای دکتر شهرام پازوکی و آقای دکتر لطف الله نبوی از آن دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های نشریات دانشگاه تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به مرکز نشر دانشگاه اهدا کند دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶: اینجانب گیتا مقیمی دانشجوی رشته فلسفه و کلام اسلامی مقطع دکتری تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

تقدیم به:

همسر فداکارم دکتر علیرضا حائری که با همدلی و شکیبائی
یاریم کرد و در تمام طول مدت تحصیل از هیچ کمکی
دریغ نوزید.

تقدیر و تشکر:

با حمد و ثنا به درگاه خداوند سبحان که توفیق به انجام رساندن این کار را عنایت فرمود و این بنده ناچیز را بیش از حد استحقاق دستگیری نمود؛ بر خود وظیفه می‌دانم که از تمامی بزرگوارانی که مرا در این کار پژوهشی یاری رساندند، سپاسگزاری کنم. از استاد ارجمند جناب آقای دکتر اعوانی که بر من منت نهادند و راهنمایی این رساله را تقبل فرمودند سپاسگزارم که در تمام مدت انجام این تحقیق، از شروع تا پایان آن، از هیچگونه مساعدت و همکاری دریغ نوزیدند و از راهنمایی‌های ارزنده ایشان بسیار بهره بردم.

همچنین از استاتید محترم مشاور جناب آقای دکتر پازوکی و جناب آقای دکتر نبوی نهایت تشکر را دارم که راهنمایی‌های پرارزش ایشان برایم مغتنم و راهگشا بود و علاوه بر آن کمکهای مشفقانه این بزرگواران در حل مشکلات مختلف در طول مدت نگارش رساله، کار را بر من آسان کرد.

از سایر اساتید گرامی نیز که از زمان انتخاب موضوع رساله تاکنون بطور مستقیم یا غیر مستقیم از محضرشان استفاده کرده‌ام، سپاسگزارم.

چکیده:

در مبحث اراده از دیدگاه فلسفی، یکی از مهمترین موضوعات، ارائه تبیینی از اراده است که بتواند پاسخگوی مشکلات مطرح شده در این مبحث باشد. در این نوشتار، تطبیقی بین دیدگاه توماس آکوئیناس و صدرالمتألهین درباره اراده انسان صورت گرفته است تا روشن شود که در هر یک از این دو نظام فلسفی چه تبیینی در باب اراده انسان صورت پذیرفته است، نقاط ضعف و قوت این تبیین‌ها در مقایسه با یکدیگر در چه مواردی است و کدامیک از این تبیین‌ها در حل مشکلات مربوط به اراده انسان از موفقیت بیشتری برخوردارند. مسئله تقدم یا تأخر عقل و اراده انسان نسبت به یکدیگر، چگونگی تبیین اختیار انسان و نحوه ارتباط اختیار انسان با مشیت الهی از مسائل مهم و بحث‌انگیزی هستند که در این مبحث مطرح می‌باشند.

برای بررسی مسائل مذکور، در این دو نظام فلسفی، تحلیل مفهوم و یا ماهیت اراده انسان، آنچه اراده انسان بدان تعلق می‌گیرد (یا بعبارت دیگر باعث اراده و متعلق آن)، نقش اراده انسان در فعل ارادی او، ارتباط عقل و اراده در انسان و چگونگی ارتباط اختیار انسان با اراده نافذ و سلطه مطلق خداوند بر تمامی امور عالم، مورد مطالعه قرار گرفته است و با بررسی این محورهای اصلی، در ارتباط با مسائل فوق این نتایج کلی بدست آمده است که:

در باب مسأله تقدم یا تأخر عقل و اراده نسبت به یکدیگر باید گفت که هر دو فیلسوف با طرح کردن تأثر و انفعال پیوسته اراده از عقل، قائل به اصالت عقلمند اما قصد آن را ندارند که موضع افراطی در این زمینه اخذ نمایند، و اما آنچه که دیدگاه این دو فیلسوف را در این زمینه متمایز از یکدیگر می‌سازد آن است که نزد صدرای با به میان آمدن فاعلیت بالتجلی در افعال درونی انسان، اصالت عقل یا اصالت اراده در این دسته از افعال منتفی می‌گردد. در مورد مسأله اختیار انسان باید گفت که صدرای در افعال ارادی درونی انسان که فاعلیت نفس را

فاعلیت بالتجلی می‌داند، بعلت منتفی بودن تقدّم عقل بر اراده قادر به تبیین اختیار به معنایی که مورد قبول اوست، می‌شود اما در تبیین اختیار در افعال ارادی بیرونی انسان، هم او و هم آکوئیناس با مشکلات چندی مواجهند؛ چرا که نزد هر دو، علم اراده را تعیین می‌بخشد. و اما درباره سازگاری اختیار انسان با مشیّت (اراده الهی)، اگر چه صدرا از طریقی غیر از آنچه که آکوئیناس در حلّ این مسئله مطرح کرده است، اقدام به حلّ مشکل نموده است. با این حال راه حلّ او نیز بدون نقص نمی‌باشد. در راه حلّ آکوئیناس طرح مسئله امکان در اختیار انسان و تعلق اراده الهی به آن، و در راه حلّ صدرا گزیدن مبنای عرفانی برای حلّ مسئله و در عین حال ملتزم نبودن به برخی لوازم آن، از مسائلی هستند که این راه حلها را با مشکل مواجه کرده‌اند. در مجموع باید اذعان نمود که صدرا المتألهین با مطرح کردن برخی از دیدگاههای خاصّ خود همچون النفس فی وحدتها کل القوی، وصف وجودی بودن اراده و نیز فاعلیت بالتجلی در نفس انسان توانسته است در بعضی مواضع مشکلات بیشتری را در مبحث اراده پاسخگو باشد.

واژه‌های کلیدی: اراده - فعل ارادی - فاعلیت نفس - مشیّت (اراده الهی) - باعث اراده.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱	مقدمه
۶	کلیات تحقیق
۶	- تعریف مسئله و بیان سوالهای تحقیق
۷	- سوابق مربوط به بحث
۸	- فرضیات و اهداف تحقیق

فصل اول: تبیین فلسفی اراده انسان از دیدگاه توماس آکوئیناس

۱۰	بخش اول: اراده چیست؟
۱۱	(۱-۱-۱) تعریف نفس و تقسیم بندی قوای آن
۱۳	(۲-۱-۱) نحوه ارتباط نفس با قوا
۱۴	(۳-۱-۱) ترتیب قوای نفس
۱۵	(۴-۱-۱) قوه شوقیه، قوه ای مستقل در نفس
۱۷	(۵-۱-۱) شوق حسی، قوه ای متمایز از شوق عقلی
۱۹	(۶-۱-۱) شوق حسی یا حس گرایی
۲۰	(۷-۱-۱) شوق عقلی یا اراده
۲۲	(۱-۷-۱-۱) ملاک ارادی بودن فعل انسان
۲۴	(۲-۷-۱-۱) فعل ارادی در حیوان
۲۵	(۳-۷-۱-۱) رابطه ضرورت با اراده
۲۷	(۴-۷-۱-۱) ارتباط قسر با انواع فعالیت های اراده
۲۸	(۵-۷-۱-۱) خواسته ها و شهوات در ارتباط با فعل ارادی
۳۲	(۶-۷-۱-۱) اختیار در انسان
۳۳	(۷-۷-۱-۱) اختیار و گرایش طبیعی بسوی کمال
۳۴	(۸-۷-۱-۱) آیا اختیار (اراده آزاد) یک قوه است؟
۳۶	(۹-۷-۱-۱) آیا اختیار قوه شوقیه است؟
۳۸	(۱۰-۷-۱-۱) آیا اختیار قوه ای متمایز از اراده است؟

۴۰	۱-۷-۱۱) نقد دیدگاه آکوئیناس
۴۳	بخش دوم: متعلق اراده انسان
۴۳	۱-۲-۱) ارتباط خیر با اراده
۴۴	۲-۲-۱) خیر بعنوان غایت افعال انسانی
۴۷	۳-۲-۱) تعیین اراده و افعال ارادی توسط متعلق اراده
۴۹	۴-۲-۱) غایت نهائی واحد برای اراده (افعال انسانی)
۵۲	۵-۲-۱) غایت نهایی مشترک است
۵۵	۶-۲-۱) مصداق غایت نهایی (خیر واقعی) چیست؟
۵۷	۷-۲-۱) سعادت
۵۷	۱-۷-۲-۱) سعادت فعالیت عقل است نه اراده
۶۱	۲-۷-۲-۱) ارتباط لذت با اراده و سعادت
۶۳	بخش سوم: نقش اراده در افعال ارادی انسان
۶۳	۱-۳-۱) تقسیم بندی افعال ارادی
۶۳	۲-۳-۱) تحلیل افعال ارادی
۶۵	۱-۲-۳-۱) فعالیت‌های درونی فاعل در انجام فعل ارادی
۶۵	۱-۱-۲-۳-۱) مراحل مربوط به غایت
۷۴	۲-۱-۲-۳-۱) مراحل مربوط به وسایل
۸۳	۲-۲-۳-۱) فعالیت‌های مربوط به اجراء در فعل ارادی
۹۳	بخش چهارم: ارتباط اراده و عقل در انسان
۹۳	۱-۴-۱) مذهب اصالت عقل
۹۴	۲-۴-۱) مذهب اصالت اراده
۹۶	۳-۴-۱) سابقه تاریخی بحث اصالت عقل و اصالت اراده در بین فلاسفه قرون وسطی
۹۶	۱-۳-۴-۱) سابقه بحث اصالت اراده
۹۷	۲-۳-۴-۱) سابقه بحث اصالت عقل
۹۹	۴-۴-۱) رابطه عقل و اراده نزد توماس آکوئیناس
۹۹	۱-۴-۴-۱) عقل از دیدگاه توماس قدیس
۱۰۰	۲-۴-۴-۱) آیا عقل عملی و عقل نظری دو قوه جدا از همند؟
۱۰۲	۳-۴-۴-۱) عقل شریف‌ترین قوه از قوای نفس
۱۰۴	۴-۴-۴-۱) اصالت عقل در ارتباط بین عقل و اراده

- (۱-۴-۴-۴-۱) حکم کردن عقل به فعالیت سایر قوا از جمله افعال اراده ۱۰۴
- (۱-۴-۴-۴-۲) تأثیر متقابل اراده بر عقل ۱۰۵
- (۱-۴-۴-۴-۳) تبعیت اراده از عقل ۱۰۷
- (۱-۴-۴-۴-۴) نقض سخن آکوئیناس در تبعیت اراده از عقل ۱۰۸
- (۱-۴-۴-۵) اصالت عقل و تأثیر آن بر دیدگاه آکوئیناس در اخلاق ۱۱۱
- بخش پنجم: ارتباط اراده انسان با اراده خداوند ۱۱۳
- (۱-۵-۱) مرید بودن خداوند ۱۱۳
- (۱-۵-۲) دلیل مرید بودن خداوند ۱۱۵
- (۱-۵-۳) مفهوم اراده و ارتباط آن با سایر صفات الهی ۱۱۶
- (۱-۳-۵-۱) خداوند دارای اسماء و صفات متکثر است ۱۱۷
- (۱-۳-۵-۲) آیا صفات انسان و صفات خداوند مشترک لفظی اند یا مشترک معنوی؟ ۱۱۸
- (۱-۳-۵-۳) معنای اراده در خداوند ۱۱۹
- (۱-۵-۴) آیا خداوند دارای اختیار است؟ ۱۲۰
- (۱-۵-۵) متعلق اراده خداوند ۱۲۱
- (۱-۵-۵-۱) تعلق اراده الهی به خود ۱۲۱
- (۱-۵-۵-۲) تعلق اراده خداوند به غیر خود ۱۲۳
- (۱-۵-۵-۳) پدیده‌های ناخوشایند و افعال ناپسند هم تحت اراده الهی اند ۱۲۵
- (۱-۵-۵-۴) آیا تعلق اراده الهی به مراد ضروری است؟ ۱۲۷
- (۱-۵-۵-۵) آیا اراده خداوند تغییرپذیر است؟ ۱۲۹
- (۱-۵-۶) نقش اراده در فعالیت خداوند ۱۳۰
- (۱-۵-۷) آزادی اراده انسان و اراده نافر الهی ۱۳۱
- (۱-۷-۵-۱) خداوند علت فعل همه فاعلهاست ۱۳۱
- (۱-۷-۵-۲) ارتباط اراده الهی با امور امکانی ۱۳۴
- (۱-۷-۵-۳) اراده الهی به اختیار انسان تعلق گرفته است. ۱۳۶

فصل دوم: تبیین فلسفی اراده انسان از دیدگاه صدرالمتألهین

- بخش اول: اراده چیست؟ ۱۳۹
- (۱-۱-۲) اقسام و ترتیب قوای نفس انسانی ۱۴۰

۱۴۱	..... (۲-۱-۲) قوه شوقیه در انسان.
۱۴۳	..... (۳-۱-۲) ارتباط بین نفس و قوا.
۱۴۵	..... (۴-۱-۲) اختلاف نظر در تحلیل معنای اراده.
۱۴۵	..... (۱-۴-۱-۲) دیدگاه اشاعره.
۱۴۷	..... (۲-۴-۱-۲) دیدگاه معتزله.
۱۴۸	..... (۳-۴-۱-۲) دیدگاه علامه طباطبائی.
۱۴۹	..... (۴-۴-۱-۲) انتقاد صدرالمتألهین از دیدگاههای مذکور.
۱۵۴	..... (۵-۴-۱-۲) دیدگاه صدرالمتألهین.
۱۵۴	..... (۶-۴-۱-۲) تحلیل نهایی صدرالمتألهین از اراده.
۱۵۵	..... (۱-۶-۴-۱-۲) اراده از سنخ مفهوم است یا ماهیت؟
۱۵۷	..... (۲-۶-۴-۱-۲) دشواری شناسایی حقیقت اراده.
۱۵۸	..... (۳-۶-۴-۱-۲) ارتباط اراده بعنوان امری وجودی با کیفیت نفسانی.
۱۶۰	..... (۴-۶-۴-۱-۲) مفهوم اراده.
۱۶۲	..... (۵-۶-۴-۱-۲) اتحاد اراده با مراد و مرید.
۱۶۴	..... (۶-۶-۴-۱-۲) تشخیص اراده در تعلق به مراد معین است.
۱۶۵	..... (۷-۶-۴-۱-۲) سریان اراده در همه موجودات.
۱۶۸	..... (۸-۶-۴-۱-۲) رابطه اراده با سایر صفات کمالیه در انسان از حیث مصداق.
۱۶۹	..... (۹-۶-۴-۱-۲) اختیار در انسان.
۱۷۰	..... (۱-۹-۶-۴-۱-۲) مفهوم اختیار.
۱۷۱	..... (۲-۹-۶-۴-۱-۲) نقد سخن صدرالمتألهین توسط علامه طباطبائی.
۱۷۳	..... (۳-۹-۶-۴-۱-۲) آیا وجوب و ضرورت نافی اختیار است؟
۱۷۶	..... (۴-۹-۶-۴-۱-۲) منشاء تفاوت انسان با عقول فعاله از حیث قدرت و اختیار.
۱۷۷	..... (۵-۹-۶-۴-۱-۲) وسعت و شمول مفهوم اختیار.
۱۷۸	..... (۶-۹-۶-۴-۱-۲) انسان و اختیار بالاضطرار.
۱۸۱	..... بخش دوم: متعلق اراده انسان.
۱۸۱	..... (۱-۲-۲) داشتن غرض در فاعل مختار.
۱۸۲	..... (۲-۲-۲) معانی چهارگانه غایت در افعال ارادی.
۱۸۳	..... (۳-۲-۲) عدم انفکاک غایت از فاعل.
۱۸۴	..... (۴-۲-۲) تفاوت غایت و مراد بر اثر تفاوت وجودات.

۱۸۵	..... تقسیماتی در غایت (۵-۲-۲)
۱۸۷	..... انطباق یا عدم انطباق غایات مبادی فعل (غایت ارادی و جزافی) (۶-۲-۲)
۱۸۸	..... ارتباط غایت با خیر (۷-۲-۲)
۱۸۹	..... سعادت (۸-۲-۲)
۱۸۹	..... سعادت حقیقی و حقیقت وجود (۱-۸-۲-۲)
۱۸۹	..... سعادت هر قوه‌ای متناسب با آن قوه است (۲-۸-۲-۲)
۱۹۱	..... ارتباط سعادت با لذت (۳-۸-۲-۲)
۱۹۴	بخش سوم: نقش اراده در افعال ارادی انسان.....
۱۹۴	..... نفس فاعل حقیقی است (۱-۳-۲)
۱۹۴	..... انواع فاعلیت ارادی (۲-۳-۲)
۱۹۷	..... تحقق فاعلیتهای ششگانه در نفس انسان (۳-۳-۲)
۱۹۸	..... تحلیل افعال ارادی (۴-۳-۲)
۱۹۸	..... افعال درونی و بیرونی نفس (۱-۴-۳-۲)
۱۹۹	..... تحلیل افعال بیرونی نفس (۲-۴-۳-۲)
۲۰۷	..... نوع فاعلیت نفس در افعال ارادی بیرونی (۱-۲-۴-۳-۲)
۲۱۱	..... تحلیل افعال درونی نفس (۳-۴-۳-۲)
۲۱۱	..... انسان آیت حق است (۱-۳-۴-۳-۲)
۲۱۵	..... مبادی افعال ارادی درونی نفس (۲-۳-۴-۳-۲)
۲۱۸	..... آیا اراده کردن یک فعل درونی اختیاری است یا نه؟ (۳-۳-۴-۳-۲)
۲۲۲	..... نوعی دیگر از افعال درونی نفس و مبادی آن (۴-۳-۴-۳-۲)
۲۲۳	..... نوع فاعلیت نفس در افعال درونی (۵-۳-۴-۳-۲)
۲۲۴	..... کثرت مبادی فعل ناشی از نقص فاعل است (۴-۴-۳-۲)
۲۲۶	بخش چهارم: ارتباط اراده و عقل در انسان.....
۲۲۶	..... سابقه تاریخی عقل گرایی و اراده گرایی در عالم اسلام (۱-۴-۲)
۲۲۹	..... عقل عملی و عقل نظری (۲-۴-۲)
۲۲۹	..... دو دیدگاه مختلف در میان حکمای مسلمان (۱-۲-۴-۲)
۲۳۱	..... دیدگاه صدرالمتألهین (۲-۲-۴-۲)
۲۳۵	..... تأثیر پذیری اراده از عقل نزد صدرا (۳-۴-۲)
۲۳۶	..... اراده انسان همواره تابع عقل و اعتقاد نیست (۴-۴-۲)

۲۳۸	(۲-۴-۵) علم و عمل از حلقات یک سلسله اند
۲۴۰	بخش پنجم: ارتباط اراده خداوند با اراده انسان
۲۴۰	(۲-۵-۱) مرید بودن خداوند و مفهوم آن
۲۴۰	(۲-۵-۱-۱) معنای اراده الهی از دیدگاه حکماء
۲۴۱	(۲-۵-۱-۲) انتقاد علامه طباطبایی از دیدگاه فوق
۲۴۱	(۲-۵-۱-۳) آیا دیدگاه صدرالمتألهین با نظر سایر حکماء فرق دارد؟
۲۴۲	(۲-۵-۱-۳-۱) اوصاف وجودی مشترک معنوی اند نه لفظی
۲۴۳	(۲-۵-۱-۴) اثبات اراده برای خداوند
۲۴۴	(۲-۵-۱-۵) رابطه اراده با سایر صفات و ذات حقتعالی از حیث مصداق
۲۴۵	(۲-۵-۲) مراتب اراده در واجب تعالی
۲۴۵	(۲-۵-۲-۱) اراده ذاتی و فعلی
۲۴۶	(۲-۵-۲-۲) اراده اجمالی و تفصیلی
۲۴۷	(۲-۵-۲-۳) اراده تکوینی و تشریحی
۲۴۸	(۲-۵-۳) مختار بودن خداوند
۲۴۸	(۲-۵-۳-۱) معنای اختیار در خداوند
۲۵۰	(۲-۵-۳-۲) طرح یک شبهه و پاسخ آن
۲۵۱	(۲-۵-۴) متعلق اراده خداوند
۲۵۱	(۲-۵-۴-۱) تعلق اراده حق تعالی به ذات خود
۲۵۲	(۲-۵-۴-۲) دیدگاه اشاعره
۲۵۳	(۲-۵-۴-۳) دیدگاه معتزله
۲۵۳	(۲-۵-۴-۴) انتقاد صدرالمتألهین و سایر حکماء از دیدگاه متکلمین
۲۵۵	(۲-۵-۴-۵) خداوند هم اول است و هم آخر
۲۵۷	(۲-۵-۴-۶) سراسر جهان امکان مراد حق است
۲۵۹	(۲-۵-۴-۶-۱) طرح یک شبهه و پاسخ به آن
۲۶۱	(۲-۵-۴-۷) اراده خداوند تغییر ناپذیر است
۲۶۲	(۲-۵-۴-۸) جمیع اشیاء مراتب علم و اراده حق می باشند
۲۶۳	(۲-۵-۵) فاعلیت خداوند
۲۶۳	(۲-۵-۵-۱) فاعلیت خداوند از دیدگاههای مختلف
۲۶۴	(۲-۵-۵-۲) نقد هر یک از دیدگاههای مذکور

۲۶۵	۳-۵-۵-۲) فاعلیت خداوند از دیدگاه صدرالمتهلین
۲۶۶	۱-۳-۵-۵-۲) فعل مطلق و مطلق فعل خداوند
۲۶۷	۶-۵-۲) اراده و اختیار انسان در برابر اراده الهی
۲۶۷	۱-۶-۵-۲) آیا اراده خداوند علاوه بر جهان کائنات به افعال اختیاری انسان نیز تعلق می‌گیرد؟
۲۷۰	۲-۶-۵-۲) تفسیر عرفاء و حکمای متأله از امر بین الامرین
۲۷۴	۳-۶-۵-۲) تمایز سخن عرفاء از سخن حکماء و متکلمان در چیست؟
۲۷۷	۴-۶-۵-۲) نظر صدرالمتهلین در اسناد حقیقی فعل به انسان و نقد این سخن
۲۷۹	۵-۶-۵-۲) طرح یک شبهه در باب اختیار انسان
۲۸۰	۶-۶-۵-۲) بررسی این شبهه و پاسخ صدرالمتهلین بدان

تطبیق و نتیجه‌گیری

۲۸۳	۱ - نفس و قوای آن
۲۸۴	۲ - تحلیل اراده
۲۸۷	۳ - ارتباط اراده با مراد
۲۹۲	۴ - سعادت، لذت و ارتباط آن دو با هم
۲۹۵	۵ - عقل نظری و عقل عملی
۲۹۷	۶ - رابطه اراده با عقل
۳۰۲	۷ - معنای اختیار و جایگاه آن با توجه به اصالت عقل
۳۱۴	۸ - ارتباط عقل با اخلاق
۳۱۵	۹ - مرید بودن خداوند و مفهوم آن
۳۱۸	۱۰ - اختیار در خداوند
۳۲۰	۱۱ - متعلق اراده خداوند
۳۲۵	۱۲ - فاعلیت خداوند
۳۲۶	۱۳ - اراده انسان در ارتباط با اراده خداوند
۳۲۸	۱۴ - خلاصه نتایج کلی حاصل از تحقیق
۳۳۲	پیشنهادات
۳۳۴	منابع و مأخذ
۳۴۴	چکیده انگلیسی